

СЛОВАЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА НА ЗАКАРПАТТІ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Нові етнополітичні реалії кінця ХХ ст. активізували як процеси державотворення українського етносу, так етнокультурного ренесансу національних меншин України. В силу окремих історико-політичних передумов ці процеси чітко проявились на Закарпатті. Зокрема, в середовищі словацької національної меншини краю. Висвітливо окремі аспекти етнонаціонального буття словаків Закарпаття в умовах української державності.

Історіографічний аспект. Десятиліття українського державного буття справило значний вплив на розвиток рідномовної освіти, плекання етнокультурних цінностей, активізацію національно-культурних організацій словаків Закарпатської області. Ця проблематика вже зайняла чільне місце на сторінках обласної періодики та знайшла певне висвітлення в наукових студіях дослідників [1].

Так, в рамках комплексного дослідження міжетнічних відносин на Закарпатті (1994-1996 рр.) вибірково обстежено словаків м.Ужгорода, сіл Сторожниця, Тур'я Ремета, Середне. На основі проведених стандартизованих інтерв'ю, експертних опитувань, спостережень, аналізу статистичного матеріалу І.Мигович і М.Макара висвітлили проблеми соціальної адаптації словацької національної меншини краю в умовах української державної незалежності [2]. Дослідники відзначили високий освітній і фаховий рівень словаків краю та з'ясували значно вищий відсоток (ніж при перепису населення 1989 р.) словаків області які володіють рідною мовою- 92,6%. Також виявилось більше половини (53,8%) змішаних словацько-українських сімей [3].

Словаки Закарпаття, на думку І.Миговича і М.Макари, найбільш оптимістично поцінують стан міжетнічних стосунків на Закарпатті; не зустрічались із несправедливістю на національному ґрунті або не звертають

на це увагу більше 75% опитаних респондентів [4]. Дослідники звертають увагу на процеси етнічної маргіналізації серед словаків краю, брак інтелектуальної еліти. В таких умовах конфліктний потенціал словацької національної меншини близький до нейтрального [5]. Словакам краю притаманна прив'язаність до Закарпаття як до землі предків, на чому акцентує увагу І.Мигович в окремій публікації в "Карпатському краї"; більшість респондентів-словаків є прихильниками розвитку області із автономістичним ухилом [6].

Особливу роль у активізації словацької національної меншини займає культурно-освітня організація "Матица словенска". Про це відзначають у своїх публікаціях Й.Гайніш, М.Баб'як, Л.Чані. Дослідники вказують на значні досягнення у царині культурно-освітнього життя словаків Закарпаття за період незалежності України- проведення словацького фольклорного фестивалю "Словенска веселіца", діяльність чисельних фольклорних колективів, досягнення в освітньо-виховному процесі [7]. І.Латко окреслив контури громадсько-культурної діяльності Ужгородського товариства словаків [8].

Розвиток національно-виховного процесу на Закарпатті- найбільш вагомий аспект діяльності активу словацької національної меншини. Факультативне вивчення словацької мови в населених пунктах із компактним проживанням словаків, окремих школах м.Ужгорода, діяльність класів із словацькою мовою навчання в с.Сторожниця Ужгородського району та ужгородській ЗОШ №2, підготовка спеціалістів-словакістів в УжНУ, стажування педагогічних кадрів в Словаччині проаналізовані в публікаціях Й.Гайніша, Ю.Завалевського та М.Токаря, М.Гапак і Г.Молнар [9].

Новий напрям дослідження- білатеральні зв'язки українців та словаків в історичній ретроспективі та на сучасному етапі представлений у статті Т.Сергієнко. Дослідниця висвітлила окремі аспекти досвіду та проблем суспільно-політичного, економічного, науково-культурного

співробітництва українців та словаків, Словаччини та України за умов сучасної доби [10].

Важливі питання етнокультурного життя словаків краю також обговорювались на науково-практичному семінарі “З історії та сучасного розвитку національних меншин в Україні і Словаччині: проблеми і шляхи досягнення національної злагоди” (Ужгород, травень 1996 р.), науково-практичних конференціях “Україна та Словаччина напередодні введення візового режиму: двосторонні відносини та прикордонне співробітництво” (Ужгород, травень 2000 р.), “Українсько-словацькі взаємини в галузі мови, літератури та історії” (Ужгород, вересень 2001 р.), наукових читаннях, присвячених літературно-мистецькому та публіцистичному часопису “Дукля” в історії розвитку українсько-словацьких взаємовідносин на сучасному етапі (Ужгород, грудень 2001 р.).

Етнодемографічний аспект. Всесоюзний перепис населення 1989 р. зафіксував кількість словаків в Закарпатській області- 7 329 чол. (0,6% населення краю), з яких 2 555 чол. вважали рідною мовою словацьку, а 2 433 чол. українську мову, 1 890 чол. угорську і 386 чол. російську мову [11]. Тільки в м.Ужгороді проживало 3 814 словаків, із яких 1 105 чол. визнали рідною мовою словацьку, 933 чол. українську, 305 чол. російську мову [12]. Словаки представляють дисперсні групи в переважному середовищі українського населення краю. Так, в м.Мукачеві проживало 575 словаків, у м.Сваляві- 322, м.Берегові- 228, м.Хусті- 75, м.Рахові- 29, смт.Великий Березний- 97, с.Тур’я-Ремета Перечинського району- 172, с.Довге Іршавського району- 106, с.Родникова Гута Савалівського району- 190, с.Середнє – 210, с.Сторожниця- 750, с.Анталовці- 300, с.Глибоке Ужгородського району- 150 чол. словацької національності [13].

Діяльність громадсько-культурної організації “Матица словенска” на Закарпатті активізувала словацьку національну меншину. Голова цієї організації Й.Гайніш твердить, що нині в краї (згідно розрахунків національно-культурного товариства) проживає близько 15-17 тисяч словаків [14].

Принагідно зауважимо, що польові етнографічні дослідження засвідчують процеси реідентифікації українців краю. Зокрема, нащадки опантів перших повоєнних років із Чехословаччини ідентифікують себе русинами або словаками. Тому можна досить умовно твердити про таку кількість словаків в краї на сучасному етапі. Втім, результати першого Всеукраїнського перепису (грудень 2001 р.) у недалекій перспективі засвідчать істинність розрахунків “Матіци словенскої”.

Наразі проаналізуємо наявну інформацію щодо міграційної активності словаків за період 1995-2000 рр. Дані щодо міграційної активності за період 1989-1994 рр. не завжди враховували національність мігрантів, тому не маємо подібних показників. Також зауважимо, що в таблиці не вказані точні цифри прибулих і вибулих мігрантів словаків краю за 1995 р., за відсутності такої інформації у автора.

Як видно з таблиці, міграція представників словацької національної меншини краю позначена від’ємним сальдом міграції.

Таблиця №1
Міграція словаків краю та еміграція населення
Закарпатської області
до Словаччини (1995-2000 рр.) [15].

Роки / Кількість мігрантів-	Прибуло	Вибу- ло	Міграційне сальдо	Еміграція до Словаччини (від’ємне міграційне сальдо)
1995	-	-	-14	-40
1996	9	33	-24	-34
1997	33	57	-24	-38
1998	12	24	-12	-28
1999	4	20	-16	-13
2000	5	29	-24	-29

Однак, порівняно із представниками інших національних меншин (німці, євреї, росіяни, угорці) абсолютні цифри є не такими великими. Крім цього, на постійне місце проживання, на заробітки до Словаччини виїжджають переважно українці краю через соціально-економічні причини.

Громадсько-політичний аспект. В умовах української державності відбувається активне творення національно-культурних товариств краю. Нині 41 громадська організація національних меншин краю має обласний статус. Активізація діяльності національно-культурних товариств словаків краю також набрала значного суспільного резонансу. Нині обласним управлінням юстиції зареєстровано 4 обласні громадсько-культурні товариства словаків Закарпаття. Обласна культурно-освітня організація “Матица словенска” (легалізована 1994 р.), очолювана Й.Гайнішем, об’єднує 1,5 тис. членів (інші дані- 850 чол.). Товариство словаків Закарпаття ім. Л.Штура (1997 р.), очолюване Й.Горватом, об’єднує 750 чол. (інші дані- 350 чол.). Закарпатське обласне культурно-просвітне товариство словацьких жінок “Довіра” (1999 р.), очолюване Н.Герцег-Паш, організовує 50 чол. Обласне товариство словацької інтелігенції (2000 р.), очолюване Е.Горватом, об’єднує 60 членів [16].

Найбільшу активність проявляє “Матица словенска”, з ініціативи якої проводиться величезна робота в галузях соціально-економічної допомоги словакам краю, організації словацького шкільництва, підготовки педагогічних кадрів, видання газети “Підкарпатський словак”. Й.Гайніш є віцепрезидентом Європейської Ради світового конгресу словаків. В одній із публікацій він зауважив, що прагнення до лідерства, веде деяких активістів до творення нових товариств і негативно впливає на загальну справу словацького етнокультурного розвитку [17].

Це виявилось у публічних дискусіях з приводу перейменування Ужгородської організації “Матица словенска” на Ужгородське товариство словаків. Група активістів товариства на чолі із С.Фесущаком виступила на сторінках “Новин Закарпаття” із критикою на адресу голови

товариства І.Латка [18]. Таким чином, виявилось, що 2 організації є спадкоємцями Ужгородської організації “Матіца словенска” (створена в 1992 р.)- власне, організація та Ужгородське товариство словаків на чолі з І.Латком [19].

Подібним чином відбувалось створення товариства словаків Закарпаття ім. Л.Штура. У зверненні до посадових осіб Закарпатської облдержадміністрації від 17 жовтня 1996 р. лідери обласної організації “Матіца словенска” (Й.Гайніш, А.Микита, С.Фесущак, М.Гапак, Т.Вейгеші, М.Берец) висловлювали глибоке стурбування з приводу проголошення завідувачем будинку культури с.Сторожниця Й.Горватом неіснуючого товариства словаків Закарпаття ім. Л.Штура [20]. У документі вказується, що 1 вересня 1996 р. Й.Горват відмовився відкрити сільський клуб для проведення зборів громадян по створенню осередку “Матіци словенської” у Сторожниці, не допомогли, навіть, особисті прохання почесного консула Словацької республіки в Ужгороді І.Шуфрича та Й.Гайніша. А 12 жовтня 1996 р. у приміщенні РБК в м.Ужгороді відбулась установча конференція обласного товариства словаків ім. Л.Штура, без попередньої інформації про це в обласній пресі [21]. У наступному зверненні від 14 лютого 1997 р. активісти обласної організації “Матіца словенска” висловили стурбування через легалізацію товариства ім. Л.Штура та розбиття єдності словаків через амбіції Й.Горвата [22].

Етноконфесійний аспект. Більшість словаків краю є римо-католиками. 1989 р. офіційно було зафіксовано 8 громад римо-католицької церкви (із 52 громад РКЦ краю), де богослужіння проводилось словацькою мовою [23]. В умовах краху тоталітарної держави відбувалось повернення вірникам римо-католикам храмів, що слугували музеями та складами. Першим був повернутий костьол у с.Глибоке Ужгородського району (1989 р.). В с.Тур’я-Ремета Перечинського району 8 вересня 1989 р. відкритий костьол 1885 року. А 1990 р. були повернуті костьоли в селах Сторожниця Ужгородського району, Родниковій Гуті Свалявського району, Клячанові Мукачівського району. 13 червня 1993 р. в с.Анталовці Ужгородського району

відбулось освячення першого римо-католицького костюлу, побудованого після другої світової війни [24].

Наразі у 17 населених пунктах 6 районів області, де компактно проживають словаки нині існують окремі приходи. Всі вони забезпечені культовими спорудами. Із 17 приходів у 15-ти богослужіння ведеться словацькою мовою, у двох- угорською, словацькою та німецькою мовами [25]. На кінець 1997 р. їх обслуговувало 6 священників (3 з них із Словаччини). Крім цього, 2 студентів (мешканців краю) було направлено на навчання у духовні навчальні заклади Словаччини. По лінії РКЦ у с.Середнє Ужгородського району та смт.Перечин діють 2 благодійні організації "Карітас" ("Милосердя"), що допомагають і вірникам-словакам [26].

Культурно-освітній аспект. Цей аспект найбільш детально висвітлений в літературі. Тому обмежимося загальноною картиною динаміки етнокультурного розвитку словаків краю, враховуючи найбільш останні показники, інформацію.

В умовах СРСР в школах області не було жодної школи із словацькою мовою навчання. Із 1991 р. запроваджувалось факультативне вивчення словацької мови у населених пунктах компактного проживання словаків, ужгородській школі №7 та ужгородському лицейі. В 1994 р. при філологічному факультеті УжДУ створено словацьке відділення. Згодом воно трансформовано у кафедру словацької філології УжНУ. В 1992 р. в с.Сторожниця Ужгородського району вперше в Україні відкрито клас із словацькою мовою навчання. У 1997 р. відкрито перший клас із словацькою мовою навчання на базі ужгородської ЗОШ №2. Створено чотирирічний цикл початкової освіти із словацькою мовою навчання [27]. Нині 131 учень факультативно вивчає словацьку мову [28].

В місцях компактного проживання словаків щорічно проводиться обласне свято "Словенська веселіца". 6 клубних закладів і 4 бібліотеки (книжковий фонд- 6,3 тис. примірників словацькою мовою) області обслуговують словаків. Якщо на кінець 1998 р. в області проводились

словацькою мовою телепередачі 1,6 год. на місяць, а радіопередачі 0,8 год. на місяць, то тепер ці цифри- 2 год. (ТБ) і 1,6 год. на місяць (радіо) [29].

На сторінках газети "Вісті Ужгородщини" із 20 лютого 1993 р. виходить сторінка словацької національної меншини "Словацький кур'єр". Із кінця 1998 р., як друкований орган обласної культурно-освітньої організації "Матіца словенска" виходить газета "Подкарпатський словак" (тираж 500 прим.). Товариство словацьких жінок "Довіра" має друкований орган журнал "Довіра" (тираж 1 тис. прим.). В с.Сторожниця Ужгородського району діє чоловічий вокальний ансамбль "Бетяри" (керівник Й.Горват), дитячий фольклорний колектив "Бетярики" (керівник Б.Горват). Всього діє більше 10 словацьких колективів художньої самодіяльності [30]. В с.Сторожниця також діє Центр словацької культури.

Словаки краю також прагнуть відродити народну пам'ять закарбовану в мистецькі твори. Так, за пропозицією Ужгородської культурно-освітньої організації "Матіца словенска", крайового культосвітнього товариства ім. О.Духновича та Ужгородської міської організації охорони пам'яток історії і культури (із 1994 р.!) вирішується питання про відновлення в м.Ужгороді пам'ятника Т.Масарику [31].

Отже, словацька національна меншина краю в умовах державної незалежності України активно витворює власну етнічну культуру. Це добре ілюструють досягнення словацького шкільництва області за останнє десятиліття. Словаки краю мають також вільні умови сповідання римокатолицької конфесії. Останнім часом покращується інформаційне забезпечення словацької національної меншини (ЗМІ). Важливою заслугою подібних результатів є активізація діяльності національно-культурних товариств словаків краю, особливо обласної культурно-освітньої організації "Матіца словенска"; Центру словацької культури. Можна твердити, що на сучасному етапі словацька національна меншина області органічно зберігає паритет інтеграції в український державотворчий процес та творення власної етнонаціональної культури.

1. Див.: Зан М.П. Дослідження основних аспектів етнічних процесів на Закарпатті в 90-ті рр. ХХ ст. через призму контент-аналізу обласної преси // Carpathica-Карпати. Випуск-10. Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ-ХХ століттях.- Ужгород: Два кольори, 2001.- С.211-234; Його ж. Соціально-політичне та культурне життя етнонаціональних меншин Закарпаття 90-х років ХХ ст. (Історіографічний аспект) // Carpathica-Карпати. Випуск-11. Проблеми історії та етнографії України.- Ужгород: Колір принт, 2001.- С.211-225.
2. Мигович І. Закарпатські словаки. Осягнення Батьківщини // Віче.- 1996.- №10.- С.93; Макара М., Мигович І. Карпатами поріднені: Історичний нарис українсько-словацьких етнополітичних та етнокультурних відносин. Видання друге, доповнене.- Ужгород: Патент, 1999.- С.68.
3. Мигович І. Вказ. праця.- С.94-96; Макара М., Мигович І. Вказ. праця.- С.70-71.
4. Мигович І. Вказ. праця.- С.97; Макара М., Мигович І. Вказ. праця.- С.73.
5. Мигович І. Вказ. праця.- С.99; Макара М., Мигович І. Вказ. праця.- С.79-80.
6. Мигович І. Як до землі предків // Карпатський край.- 1996.- №8-12.- С.3-5.
7. Гайніш Й.Й. Словаки Закарпаття // Матеріали науково-практичної конференції "Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті".- Ужгород: Патент, 1997.- С.130-135; Hajniš J. Spolková činnosť a duchovný život Slovákov na Zakarpatskej Ukrajině // Slováci na Bratislave 19. XII. 1997.- Dom zahraničných slovákov.- 1998.- S.127-134; Bobiak M., Čáni L. Slováci na Zakarpatskej Ukrajině (scenár výstavy) // Slováci na Zakarpatskej Ukrajině. Zborník materiálov z odborného seminára konaného v Bratislave 19. XII. 1997.- Dom zahraničných slovákov.- 1998.- S.114-117.
8. Латко І. Словацьке товариство в Ужгороді // Матеріали науково-практичної конференції "Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті".- Ужгород: Патент, 1997.- С.136-137.
9. Гайніш Й.Й. Про стан і перспективи розвитку словацької національної освіти на Закарпатті // Кордони єднання. Проблеми міжетнічних відносин у Карпатському євро регіоні. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Кордони єднання" 19-21 квітня 2001 року. Ужгород, Україна.- Ужгород: Карпати, 2001.- С.60-61; Завалевський Ю.І., Токар М.Ю. Реалії освітньо-виховного розвитку словаків у Закарпатті // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Випуск 4.- Ужгород: Ужгородський національний університет, 2001.- С.22-24; Haráçova M. Slováci v obci Turji Remeti // Slováci na Zakarpatskej Ukrajině. Zborník

- materiálův z odborného seminára konaného v Bratislave 19. XII. 1997.- Dom zahraničných slovákov.- 1998.- S.105-106; Molnárová G. Slovenské menšinové školstvo na Zakarpatskej Ukrajine // Slováci na Zakarpatskej Ukrajine. Zbornik materiálův z odborného seminára konaného v Bratislave 19. XII. 1997.- Dom zahraničných slovákov.- 1998.- S.135-137.
10. Сергієнко Т.С. Білатеральні зв'язки словаків та українців. Історія та сучасність // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення: Матеріали науково-практичної конференції / Під загальною редакцією П.В. Токаря.- Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2001.- С.113-117.
 11. Распределение населения по национальности и родному языку. Закарпатская область. Городское и сельское население. Оба пола. Абсолютные данные. На 4 листах // Дело №4. Распределение населения по национальности и родному языку по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. по Закарпатской области и по районам. Таблица 9 С. На 298 листах. (Для служебного пользования).- Лист 4.
 12. Распределение населения по национальности и родному языку. Закарпатская область. г.Ужгород. Абсолютные данные. На 3 листах // Там само.- Лист 3.
 13. Дело №4. Распределение населения по национальности и родному языку по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. по Закарпатской области и по районам. Таблица 9 С. На 298 листах. (Для служебного пользования).
 14. Hajniš J. Spoločná činnosť a duchovný život Slovákov na Zakarpatskej Ukrajine // Slováci na Zakarpatskej Ukrajine. Zbornik materiálův z odborného seminára konaného v Bratislave 19. XII. 1997.- Dom zahraničných slovákov.- 1998.- S.126; Його ж. Про стан і перспективи розвитку словацької національної освіти на Закарпатті // Кордони єднання. Проблеми міжетнічних відносин у Карпатському євро регіоні. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Кордони єднання" 19-21 квітня 2001 року. Ужгород, Україна.- Ужгород: Карпати, 2001.- С.60.
 15. Динамічні ряди по міграції населення. Відділ демографічної статистики Закарпатського обласного управління статистики.- С.37, 51; Дані поточного архіву відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної держадміністрації.
 16. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної держадміністрації. Національно-культурні товариства (на 1.09.2001); Мітрьєва С.І. Національно-культурні товариства Закарпатської області = National cultural associations of Transcarpatian region / Національний інститут стратегічних досліджень. Закарпатський філіал.- Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2001.- С.35-38.

17. Гайніш Й.Й. Словаки Закарпаття // Матеріали науково-практичної конференції "Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті".- Ужгород: Патент, 1997.- С.135.
18. Фесушак С. та ін. "Бурхлива" діяльність // Новини Закарпаття.- 1996.- 15 лютого.- С.6.
19. Відомчий архів Закарпатської обласної держадміністрації (далі- Відомчий архів Закарпатської ОДА), ф.195. Закарпатська обласна держадміністрація, оп.23, спр. Канцелярія. Том III. Листування з міськвиконкомами, райдержадміністраціями, відділами, управліннями, обласними організаціями про фінансування окремих галузей народного господарства. 15 липня 1997-29 вересня 1997. На 139 аркушах, арк.18.
20. Там само, спр. Канцелярія. Листування з райдержадміністраціями, обласними організаціями з питань культури, засобів масової інформації, видавництва і поліграфії. 17 січня 1996-30 жовтня 1996. На 81 аркушах, арк.73.
21. Там само, арк.74.
22. Там само, спр. Канцелярія. Листування з профспілками та іншими громадськими організаціями. 04 січня 1997-12 листопада 1997. На 66 аркушах, арк.12-13.
23. Державний архів Закарпатської області, ф.1. Закарпатський обком Компартії України, оп.33. Дела отделов, спр.12, арк.52.
24. Hajniš J. Spolková činnosť a duchovný život Slováčov na Zakarpatskej Ukrajině // Slováci na Zakarpatskej Ukrajině. Zborník materiálov z odborného seminára konaného v Bratislave 19. XII. 1997.- Dom zahraničných slovákov.- 1998.- S.131-132.
25. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної держадміністрації. Інформаційна довідка про словацьку національну меншину в Закарпатті.
26. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна держадміністрація, оп.23, спр. Канцелярія. Том VI. Довідки і звіти про роботу обласних організацій. 01 серпня 1997-18 вересня 1997. На 158 аркушах, арк.92.
27. Гайніш Й.Й. Про стан і перспективи розвитку словацької національної освіти на Закарпатті // Кордони єднання. Проблеми міжетнічних відносин у Карпатському єврореґіоні. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Кордони єднання" 19-21 квітня 2001 року. Ужгород, Україна.- Ужгород: Карпати, 2001.- С.60.
28. Закарпаття- багатонаціональний край.- Ужгород: Відділ у справах національностей та міграції обласної державної адміністрації, квітень 2001.- С.2.
29. Закарпаття- багатонаціональний край.- Ужгород: Управління у справах національностей та мовної політики обласної державної адміністрації, жовтень 1998.- С.3; Закарпаття- багатонаціональний край.- Ужгород: Відділ у справах національностей та міграції обласної державної адміністрації, квітень 2001.- С.3.

30. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної держадміністрації. Інформаційна довідка про словацьку національну меншину в Закарпатті.
31. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна держадміністрація, оп.23, спр. Канцелярія. Том II. Листування з Кабінетом Міністрів України. 01 березня 1994-30 травня 1994. На 167 аркушах, арк.167.